

GRAMMATIK KATEGORIYALARNI SISTEMATIK TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARIDAN O'RGANISH

F. Yuldashev¹

Annotatsiya:

Ushbu maqolada tilshunoslikning muhim muammolaridan biri bo'lgan grammatik kategoriya haqida so'z yuritilib, bunda bir qancha til tizimidagi kategoriya tushunchasining o'рни ochib beriladi. Shuningdek, grammatik kategoriyaning turli tillardagi ahamiyati ham izohlanadi.

Kalit so'zlar: kategoriya, grammatika, grammatik kategoriyalar, grammatik shakl.

doi: <https://doi.org/10.2024/h1799305>

Kirish

Qiyosiy grammatika qiyosiy tipologiyaning bir tarmog'i bo'lib, u grammatik bosqich birliklarini tekshiradi, umumlashtiradi va taqqoslash yo'li bilan grammatik sistema birliklarini moslashuv qonuniyatlarini yaratadi, grammatik kategoriyalarning ifodalanishidagi mazmun va ifoda planlari birliklarini tillararo o'rganadi. Tillar ilgari ham bir-biriga solishtirib o'rganilgan, ammo unda ularning faqat tarixiy qardoshlik tomonigagina e'tibor berilgan. Uzoq davrlar maxsuli bo'lmish qiyosiy grammatika XIX asrda yuzaga keldi va rivojlandi. Biroq u vaqtda tillarning faqat genetik qardoshlik munosabatlarinigina taqqoslash asosiy o'rin tutar edi. Tipologik qiyos esa tillarning faqat genetik umumiyliги bilan bog'liq bo'lmaganligi sababli ko'pgina tillar to'g'risida talay aniq ma'lumotlar to'plangan. XX asrda tilshunoslikning eng muhim muammolaridan biriga aylanib qoldi.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida, ayniqsa, qiyosiy tipologiya faniga zamonaviy rivojlanish tendensiyalaridan kelib chiqib, yangi tadqiqotlar yaratish vazifasi qo'yilgan. So'nggi o'n yilliklarda dunyo tilshunoslarining tillarni tipologik, ya'ni qiyosiy o'rganishga bo'lgan qiziqishlari ortib bormoqda. Hozirgi zamon tilshunosligi til tipologiyasi sohasida muhim natijalarga erishgan.

Qiyosiy tipologiya – tilshunoslikning tarixiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u til tizimlari va ularning quyi tizimlarini o'zaro taqqoslashga asoslanadi. Bu yo'nalish ona tili va chet tili o'rtasidagi farq va o'xshashliklarni o'rganishga qaratilgan. Qiyosiy tipologiyaning vazifasi tillar orasidagi tafovut va mosliklarni o'rganish va bir tilning ma'no va shakllarining boshqa tildagi ekvivalent vositalarini aniqlashdan iborat.

Ingliz va o'zbek tillarining grammatik kategoriyalari ham muhim tadqiqot mavzularidan biri bo'lib, bu xorijiy tilni o'qitishda katta ahamiyatga ega. Ushbu tillardagi grammatik kategoriyalarni o'rganish, ularni qiyosiy tahlil qilish, o'xshashlik va farqliliklarini aniqlash xorijiy tilga o'qitishda juda muhimdir. Ayniqsa, grammatik kategoriyalarni chuqur va qiyosiy o'rganish og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirishda katta ahamiyatga ega bo'lib, bu masalalar dolzarb sanaladi.

Muhokama va natijalar

Kategoriyalarning formal (ya'ni morfologik yoki sintaktik) va semantik tomonlarini ajratib ko'rsatish muhimdir. Bundan tashqari, grammatik tavsiflar bilan bir qatorda, mantiq va sun'iy intellekt kabi sohalarida ham qo'llaniladigan predikat kabi kategorial atamalar

¹ *Yuldashev Farxad Karimbayevich, O'zDJTU Umumiy tilshunoslik kafedrası o'qituvchisi*

mavjud. Ma'lum bo'lishicha, semantik jihatlar ikkinchi guruh uchun ko'proq ahamiyatga ega bo'lsa, birinchi guruh odatda formal yondashuvga ustunlik beradi. Lingvistik kategoriyalarni funksional ta'riflashda har ikki tomon hisobga olinishi lozim, chunki faqat bir tomonlama ta'rif qoniqarli bo'lmaydi. Grammatik kategoriyalar asosan ikki turga bo'linadi: sintetik va analitik.

Sintetik usul (grekcha "synthesis" – qo'shish, biriktirish) yordamida grammatik kategoriya so'zning o'z grammatik shakli orqali ifodalanadi. Bu jarayonda so'zga kelishik, son va egalik qo'shimchalari qo'shiladi va natijada so'zning shakli o'zgaradi. Ushbu qo'shimchalarga odatda affiks morphemlar sifatida qaraladi. Masalan, "ko'plik" shakli "-lar" qo'shimchasi yordamida yasaladi (kitoblar, gullar, qalamlar kabi), egalik kategoriyasi "-im", "-i", "-ing" qo'shimchalari orqali ifodalanadi (uning kitobi, sening kitobing, ularning kitobi kabi), kelishik kategoriyasi esa "-ning", "-ni", "-ga", "-da", "-dan" kabi qo'shimchalar yordamida ifodalanadi. Barcha bu grammatik kategoriyalar faqat so'zga turli qo'shimchalar, ya'ni affiks morphemlar qo'shish orqali hosil qilinadi, va hech qanday boshqa yordamchi vositalar yoki so'zlar ishtirok etmaydi. Shu sababli, bunday grammatik kategoriyalar sintetik usul bilan ifodalangan deb ataladi.

Analitik usul bilan ifodalangan grammatik kategoriyalar esa yordamchi vositalar yoki so'zlar ishtirokida shakllanadi. Masalan, o'zbek tilida sifatning orttirma darajasi "juda" so'zi yordamida hosil qilinadi: "kuchli" (oddiy daraja), "kuchliroq" (solishtirma daraja) – sintetik usul bilan ifodalangan; "juda kuchli" (orttirma daraja) – analitik usul bilan hosil qilingan. Fe'ning o'tgan zamon kategoriyasi o'zbek tilida sintetik (U keldi, Men bordim kabi) yoki analitik (U borib keldi, Men yozib oldim kabi) usullar bilan ifodalanishi mumkin. Ingliz va nemis tillarida esa fe'llarning majhul nisbatini va o'tgan hamda kelasi zamon shakllarini ifodalashda analitik usul keng qo'llanadi:

- I have gone – Men bordim
- I have been given – Menga berishdi
- She will go – U boradi
- We shall be studying – Biz o'qiyotgan bo'lamiz

Grammatik kategoriyalarni ifodalashda sintetik yoki analitik usullarning qaysi biri ko'proq qo'llanishiga qarab tillar morfologik jihatdan sintetik yoki analitik tillar sifatida farqlanadi. Biroq, bu usullar o'rtasida aniq bir chegara yo'q, chunki ko'pgina tillarda ikkala usul ham mavjud.

Agar bir tilda, asosan sintetik usul qo'llansa, bu til sintetik til deb tasniflanadi, agar analitik usul ustun bo'lsa, u analitik til hisoblanadi. Masalan, xitoy, koreys, vietnam tillari sintetik tillar qatoriga kiradi, ingliz, fransuz, grek va bolgar tillari esa analitik tillar hisoblanadi.

Eng avvalo, har qanday so'zning grammatik shakli qandaydir grammatik turkumga tegishli ekanligi yoki boshqa so'z bilan aytganda, qandaydir grammatik kategoriyani ifodalashiga e'tibor qaratish lozim. Masalan, "birinchi shaxs" yoki "hozirgi zamon" kabi tushunchalar o'zining sof shaklida, boshqa turkumlardan ajralgan holda, alohida grammatik kategoriyalar bo'lib, ma'lum o'ziga xos so'z shakllarida namoyon bo'ladi. Ular kategorial shakllar deb ataladi.

A.I. Smirnitkiyning fikricha:

1. Har qanday grammatik kategoriya kamida ikkita turkum shakl bilan ifodalanishi kerak, aks holda u mavjud bo'la olmaydi, chunki u umumiy xususiyatga ega. Masalan, faqat bitta grammatik shaxs yoki bitta hol mavjud bo'lgan til bo'lishi mumkin emas.
2. Hech bir kategoriyali shakl so'zning barcha shakllarini qamrab olmaydi, ya'ni u berilgan so'zning barcha shakllari bilan ifodalanmaydi.
3. Bir xil so'z shaklida bir nechta grammatik kategoriyalar, masalan, shaxs, son va zamon kabi elementlar birlashishi mumkin va ma'lum shakllarning birikmasi ma'lum grammatik so'z shaklini tashkil etadi. Masalan, ingliz tilidagi "He takes" bir nechta

grammatik kategoriyalarni o'zida mujassam etadi: (3-chi) shaxs, (birlik) son, (hozirgi) zamon, aniqlik, umumiy aspekt va ifodali mayl.

4. Bir vaqtning o'zida ikkita holat yoki ikkita son mavjud bo'lishi mumkin emas.

5. Har qanday og'zaki grammatik shakl kamida bitta kategorik shaklni ifodalaydi, shu sababli har qanday grammatik fe'lining shakli boshqa shakllarga qarama-qarshi qo'yib yasaladi.

Nazariy jihatdan, universal grammatik kategoriyalarning mavjudligi haqida fikrlar ilgari surilgan, xususan, umumjahon grammatika doirasida, ammo bu g'oya tanqidga uchragan. Odatda maktablar ingliz tilida nutqning 9 ta qismi borligini o'rgatadi: ot, fe'l, artikl, sifat, bosh gap, olmosh, ergash gap, bog'lovchi va kesim. Biroq, bundan ko'proq grammatik va kichik kategoriyalar mavjud. Masalan, otlar uchun ko'plik, birlik va egalik shakllarini ajratish mumkin. Ko'pgina tillarda so'zlar grammatik jinsi, holi (sub'yekt, ob'yekt va boshqalar roli) kabi belgilar bilan ham ajratiladi; fe'llar esa zamon va boshqa kategoriyalar uchun farqlanadi.

Har bir so'z gapning ma'lum bir qismida o'ziga xos morfologik shakllarga ega bo'lib, bu shakllar morfologik paradigmani tashkil etadi va grammatik kategoriyalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, ingliz tilida "-lar" qo'shimchasi son kategoriyasini, "- edi" esa zamon kategoriyasini ifodalashi mumkin.

Professor J. Bo'ronovning fikricha, grammatik kategoriyalar ikki turga bo'linadi:

- Grammatik makrokategoriyalar yoki birlamchi grammatik kategoriyalar (Bir paytlar Aristotel tomonidan taklif qilingan termin);

- Grammatik mikrokategoriyalar yoki ikkilamchi grammatik kategoriyalar (Bu ham Aristotel tomonidan taklif qilingan termin).

Ma'lumki, so'zlarning leksiko-grammatik guruhlari birlamchi grammatik kategoriyalardir. Tillarning taqqoslanishiga ko'ra, gap bo'laklari quyidagi xususiyatlarga asoslanib tasniflanishi mumkin:

a) leksik va grammatik ma'nolari;

b) ayrim so'z turkumlarining morfologik shakllarini umumlashtirish;

c) gapdagi so'zlarning vazifasiga ko'ra.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ikkilamchi grammatik kategoriyalarni qiyoslash misollarida grammatik ma'no va grammatik shakllarni aniq belgilash mumkin. Ingliz, rus va o'zbek tillarida ko'plik otlar, olmoshlar va fe'llar orqali biror narsaning yoki kimningdir ko'p sonini ifodalash amalga oshiriladi. Masalan, "bu kitoblar qiziqarli" – bu iborada uch tilda ham ko'plik shakli ishlatiladi va sof ko'plikni anglatadi. Shu bilan birga, barcha taqqoslanayotgan tillarda ko'plik shaklida qo'llanilmaydigan otlar ham mavjud. Masalan, "sevgi", "do'stlik", "nafrat" kabi mavhum otlarda har uchala tilda ham ko'plik kategoriyasi ishlatilmaydi. Bu ulardagi aniqrog'i, boshqa tizimdagi tillardagi universalidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. J.B.Bo'ronov. *Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi*. O'qituvchi nashiryoti Toshkent-1973 2 b

[2]. Yusupova, S. (2022). *Ijtimoiy guruhlarda hurmat kategoriyasini ifodalash*. *Science and innovation*, 1(B5), 350-352.

[3]. *A Paradigmatic Expression of the Category of Respect in English Speaking Countries and Uzbekistan*. Sotvaldiyeva Hilola Musinovna, Axunova Mohidil Abdurahim qizi. *American Journal of Science and Learning for Development*.

[4]. Sotvaldieva, H. M. (2021). *Using proverbs as A Lead-In activity in teaching english as A Foreign Language*. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(11), 159-163.